

Krzysztof Jedynak
Muzeum w Koszalinie

Źródła do historii Polskiej Armii Podziemnej „Odra” w zbiorze wspomnień przechowywanych w Muzeum w Koszalinie

Dział Historyczny Muzeum w Koszalinie, w ramach działalności statutowej, zgromadził w swoich zbiorach liczne archiwa żołnierzy, jeńców wojennych i robotników przymusowych z okresu II wojny światowej, sybiraków, nauczycieli i uczniów tajnego nauczania oraz koszalińskich pionierów. Omawiany zbiór archiwaliów jest efektem konkursów pamiętnikarskich z lat 70. XX w., ogłaszanych w lokalnej prasie („Głos Koszaliński”, „Głos Pomorza”, „Pobrzeże”). Dzięki którym udało się pozyskać wspomnienia członków organizacji konspiracyjnej i bliskich krewnych, jeńców wojennych i robotników przymusowych. W tych relacjach często zawarta jest cała historia spisującego – od walk we wrześniu 1939 r., przez pobyt w obozie jenieckim i udział w konspiracji, po wyzwolenie obozu. Opisywana jest w nich struktura organizacji, zadania jakie były realizowane oraz dane znanych autorowi wspomnień członków konspiracji.

Na zbiór składa się osiemnaście wspomnień. Dziesięć z nich posiada numer inwentarzowy z końcówką „OJ” informującą o przynależności do zbioru „obozów jenieckich”. Pozostałe osiem relacji posiada różne zapisy inwentarzowe i znajdują się one poza głównym zbiorem. Oprócz wspomnień do zbioru jenieckiego należą jeszcze pamiątki obozowe, fotografie, grafiki i listy.

Polska Armia Podziemna „Odra”¹ była organizacją konspiracyjną działającą na Pomorzu Środkowym w latach 1939–1944. Jej szeregi tworzyli polscy jeńcy wojenni przebywający w niemieckich obozach jenieckich (szczególnie w Stalag II B Hammerstein (Czarne)² i Oflag II D Gross-Born³ (Kłomino) oraz robotnicy przymusowi. Inicjatorem utworzenia „Odry” i jej dowódcą był płk dypl. Witold Józef Dzierżykraj-Morawski ps. „Wallenrod”⁴. Zasięg największej aktywności zaznaczył się na terenach obecnych województw: zachodniopomorskiego (powiaty szczecinecki, koszaliński, wałecki, drawski) i pomorskiego (powiaty człuchowski, bytowski, chojnicki).

Do głównych zadań należało aktywne rozszerzanie zasięgu organizacji i werbunek ludzi, rozpoznanie wojskowe, opracowanie map oraz planów dróg i miast. Jednym ze znaczących osiągnięć było spenetrowanie linii umocnień Pommernstellung⁵ (Wału Pomorskiego) na odcinku od Cybulina (gm.

¹ W literaturze występuje pod kilkoma nazwami: Polska Armia Podziemna „Odra”, Polska Organizacja Wojskowa „Odra”, Batalion „Odra”, Polska Organizacja Podziemna „Odra”, Samodzielny Baon „Odra”. W pracy przyjęta jest pierwsza wersja – Polska Armia Podziemna „Odra”, jako nazwa całej organizacji. Na taką nazwę wskazuje Jan Nowak ps. „Skrzydło” w swojej pracy *Kryptonim „Odra”* (Warszawa 1986) oraz Krzysztof Komorowski w artykule *Polska Armia Podziemna „Odra”, [w:] Pomorskie organizacje konspiracyjne (poza AK) 1939–1945. Materiały sesji naukowej w Toruniu w dniach 6–7 listopada 1993 r.*, Toruń 1994.

² Stalag II B Hammerstein – niemiecki obóz jeniecki położony niedaleko miejscowości Czarne. W okresie od 1939 do 1945 r. przetrzymywani byli w nim jeńcy m.in. z Polski, Francji, Belgii, Holandii, Stanów Zjednoczonych, Włoch i Rosji.

³ „Zorganizowany 1 czerwca 1940 r. w miejsce przeniesionego Stalagu II E. Obóz ten mieścił się w kompleksie drewnianych baraków, zbudowanych przed wojną i przeznaczonych dla niemieckich oddziałów Służby Pracy” – G. Bojar-Fijałkowski, *Losy jeńców wojennych na Pomorzu Zachodnim i w Meklemburgii 1939–1945*, Warszawa 1979, s. 110. „Należał do największych obozów dla polskich oficerów, zorganizowany przez Wehrmacht w latach II wojny światowej na terenie III Rzeszy. Przez cały okres funkcjonowania, tj. od czerwca 1940 r. (wcześniej w tym miejscu istniał obóz dla polskich żołnierzy szeregowych i podoficerów) do stycznia 1945 r. przeszło przez niego ok. 12–13 tys. jeńców wojennych. [<https://www.cmjw.pl/aktualnosci/zjazd-rodzin-jencow-oflagu-ii-d-gross-born,745.html> (dostęp: 24.08.2023 r.).]

⁴ Płk dypl. Witold Józef Dzierżykraj-Morawski (1895–1944), ps. „Wallenrod” – urodził się w Oporowie w rodzinie ziemiańskiej. Brał udział w I wojnie światowej, Powstaniu Wielkopolskim oraz wojnie polsko-bolszewickiej. Po pokoju ryzykiem pracował jako sztabowiec, wykładowca i attaché wojskowy. W 1939 r. szef sztabu Armii „Karpaty”. 23 września dostał się do niewoli niemieckiej w miejscowości Dobrocin, pow. Żółkiew, koło Lwowa. Jeniec wojenny w obozach: Oflag VII C Laufen, Oflag XI B Braunschweig, Oflag II C Woldenberg (Dobiegniew), Oflag II B Arnswalde (Choszczno) i Oflag II D Gross-Born (niedaleko Kłomina, gm. Borne Sulinowo). Aresztowany we wrześniu 1944 r., był przesłuchiwany przez Gestapo w Szczecinku i Szczecinie. Następnie został wywieziony do obozu koncentracyjnego Mauthausen, gdzie 9 listopada 1944 r. został rozstrzelany. Zob. A. Jaracz, *Generał Witold Dzierżykraj-Morawski 1895–1944*, Koszalin 2002, s. 156.

⁵ Pommernstellung (pol. Wał Pomorski, Pozycja Pomorska) – system niemieckich umocnień ciągnących się od wybrzeża Morza Bałtyckiego po ziemię lubuską, budowanych od

Biały Bór) do Szczecinka⁶. Prowadzono również różnego rodzaju ogólnowojskowe szkolenia, nasłuch radiowy, kolportaż frontowych aktualności oraz opiekowano się zbiegami z obozów lub miejsc pracy przymusowej. Dzięki kontaktom z Armią Krajową i Tajną Organizacją Wojskową „Gryf Pomorski” pozyskiwano broń⁷ i pieniądze, które deponowano w specjalnych skrytkach i magazynach–ziemiankach. Według opublikowanych wspomnień Jana Nowaka ps. „Skrzydło”⁸, „Odra” składała się z trzech podstawowych członów: Batalionu „Odra” z siedzibą dowództwa w Biskupicach (gm. Biały Bór) dowodzonym przez niego samego, Polskiej Organizacji Wojskowej „Odra” z siedzibą w Jezierniku (gm. Rzeczenica) dowodzonej przez Leona Hamerskiego ps. „Ziarno” i „Jotan”⁹ oraz Batalionu „Odra” z siedzibą w Czarem k. Szczecinka pod dowództwem kpt. Henryka Kosińskiego ps. „Hektor”¹⁰ (dowódca przebywał w Oflagu II D Gross-Born).

Udaną działalność „Odry” przerwała dekonspiracja i rozbitcie organizacji we wrześniu 1944 r. Wtedy to 2 września Gestapo z palcówek w Szczecinku i Pile dokonało na terenie powiatów szczecineckiego, człuchowskiego i miastecckiego aresztowań członków konspiracji, które trwały do 20 września. Akcję przeprowadzono również wśród polskich jeńców wojennych z obozów Oflag II D Gross-Born i Stalag II B Hammerstein. W wyniku tych aresztowań ujęto 320 osób, które wywieziono później do szeregu obozów

1930 r. W planach miał się łączyć z Festungsfront im Oder-Warthe Bogen (pol. Międzyrzecki Rejon Umocniony).

⁶ Więcej na temat penetracji obcego wywiadu na Pozycji Pomorskiej zob. J. Miniewicz, B. Perzyk, *Wał Pomorski*, Warszawa 1997 r.

⁷ Dużym wsparciem dla wyposażenia „Odry” były alianckie zrzućy, które rozpoczęły się w 1943 r. Na temat zrzućów dla Batalionu „Odra” zob. J. Nowak, *Kryptonim „Odra”*, Warszawa 1986, s. 162–169

⁸ Jan Nowak ps. „Skrzydło” – podporucznik Batalionu Obrony Narodowej „Czersk”, jeńiec Stalagu II B Hammerstein (pol. Czarne), którego po zwolnieniu z niewoli w 1940 r. skierowano na roboty przymusowe w niemieckim gospodarstwie w Biskupicach (pow. Szczecinek). Aresztowany 10 listopada 1944 r. za działalność konspiracyjną, uciekł przed wykonaniem wyroku śmierci dzięki pomocy zakonspirowanego w pilskim Gestapo polskiego agenta. Zmarł 17 kwietnia 2000 r. Autor wspomnień o działalności konspiracyjnej wśród robotników przymusowych na Pomorzu Zachodnim.

⁹ Leon Hamerski, ps. „Ziarno” i „Jotan” – pochodził z Brus na Kaszubach. Jako robotnik przymusowy pracował w młynie i tartaku w osadzie Jeziernik koło Białego Boru. Odpowiedzialny za organizację kompanii „Quinta” Batalionu „Odra”. Po dekonspiracji „Odry” jesienią 1944 r. uciekł do Borów Tucholskich. 29 lipca 1948 r. utopił się w Jeziorze Bielsko.

¹⁰ Henryk Kosiński, ps. „Hektor” – kapitan Wojska Polskiego, uczestnik Powstania Wielkopolskiego, we wrześniu 1939 r. walczył pod rozkazami płk. Morawskiego. Konspiracyjny szef sztabu „Odry”, z rozkazu płk. Morawskiego odpowiedzialny za organizację batalionu jenieckiego złożonego z jeńców obozów Oflagu II D Gross-Born i Stalagu II B Hammerstein. Przeżył niewolę, jednak jego powojenne losy są nieznane.

przejściowych oraz do obozów koncentracyjnych w Dachau i Mauthausen. Szczególnie dotkliwa była utrata dowódcy organizacji płk. dypl. Witolda Józefa Dzierżykraj-Morawskiego, którego po aresztowaniu wraz z grupą innych więźniów przewieziono do obozu koncentracyjnego w Mauthausen i tam na wniosek szczecińskiej placówki Gestapo został 9 listopada 1944 r. stracony¹¹. Przeprowadzona przez Gestapo jesienią 1944 r. akcja ostatecznie doprowadziła do rozbicia Polskiej Armii Podziemnej „Odra” oraz zdeorganizowała dalszą działalność konspiracyjną wśród przebywających w obozach jeńców.

Opisy zbiorów wpisanych do inwentarza

1. Nr inwentarzowy: 150/1/HM/OJ

Autor: Konrad Rogaczewski; maszynopis, rękopis, 27 stron.

Opis: wspomnienia z Oflagu II D mjr. Konrada Jana Rogaczewskiego, który w czasie wojny 1939 r. był oficerem w sztabie Armii Pomorze, następnie w obozowej konspiracji pełnił funkcję szefa sztabu oraz szefa I Oddziału. Odpowiedzialny był również za kursy przygotowawcze dla młodych oficerów do Wyższej Szkoły Wojennej. Na zbiór składają się wspomnienia zatytułowane *Konspiracyjna organizacja obozu Oflag II D Grossborn* oraz sześć listów do redaktora Eugeniusza Buczaka datowane na 14 czerwca 1971 r., 24 kwietnia 1975 r., 3 lipca 1975 r., 16 września 1975 r., 15 stycznia 1976 r. oraz 17 lutego 1976 r. Na czternastu stronach wspomnień opisuje konspirację obozową, jej strukturę, stan obozowy jeńców oraz najważniejsze wydarzenia od maja 1942 r., kiedy płk Morawski wyznaczony został na konspiracyjnego komendanta obozu, do wymarszu z oflagu na zachód 28 stycznia 1945 r. Interesującym wątkiem jest informacja o nawiązaniu współpracy pomiędzy Komendą Główną Armii Krajowej a konspiracją obozową: „Po nawiązaniu ściślejszych kontaktów z Komendą Gł. A.K. przystąpiono do zorganizowanej i planowanej pracy konspiracyjnej w myśl wytycznych otrzymanych z Kraju.”. (pisownia oryginalna)¹². Wspomnienia charak-

¹¹ „Na wniosek szczecińskiej placówki Gestapo zostali 9 listopada 1944 r. straceni: płk Witold Dzierżykraj-Morawski, mjr Bronisław Wandycz, mjr Wiesław Hołubski, por. Eugeniusz Kloc, aspirant Janusz Szaybo, Jam Góralik, Waclaw Łopatka, Jan Majewski, Walenty Nowak, Franciszek Olik, Władysław Połec, Józef Sondej, Stanisław Staroń, Kan Szkubnia, Henryk Szczepaniak, Zygfryd Szramek, Edward Ursel, Feliks Wojtaszewski.” Zob. A. Zientarski, *Represje Gestapo wobec polskich robotników przymusowych na Pomorzu Zachodnim 1939–1945*, Koszalin 1979, s. 195.

¹² Cytowane zdanie jest jednym z dowodów na podległość „Odry” Komendzie Głównej AK.

teryzują się dbałością o daty, imiona i nazwiska oraz takie szczegóły jak ucieczki z obozów i przypadki oficerów, którzy nawiązali kontakt z Niemcami i zadeklarowali się jako Volksdeutsche. Zasadnicza treść relacji opisuje aresztowania oficerów i płk. Dzierżykraj-Morawskiego we wrześniu 1944 r. Załącznikiem do wspomnień jest relacja naocznego świadka, byłego sędziego Sądu Apelacyjnego w Poznaniu, Wacława Słomińskiego, wówczas więźnia obozu koncentracyjnego Mauthausen, złożona protokolarnie w Polskim Czerwonym Krzyżu w Poznaniu dnia 21 stycznia 1945 r., informująca o okolicznościach przybycia płk Morawskiego wraz z innymi więźniami do obozu w październiku 1944 r. oraz ich egzekucji 9 listopada 1944 r. W korespondencji do redaktora Buczaka został nakreślony obraz kontaktów pomiędzy oflagiem a konspiracją pozaobozową, w tym wypadku „Odrą”, sprawa feldfebla Ernesta Heima¹³ oraz sprawa Jerzego Kąkola ps. „Bosman”¹⁴ dotycząca dekonspiracji „Odry” w Szczecinku.

2. Nr inwentarzowy: 150/2/HM/OJ

Autor: Marian Schroeder; maszynopis, 9 stron.

Opis: wspomnienia poznańskiego adwokata Mariana Schroedera, przedwojennego porucznika 69. Pułku Piechoty 17. Wielkopolskiej Dywizji Piechoty. W trakcie pobytu w Oflagu II D Gross-Born pełnił przy dowódcy obozu funkcję doradcy w sprawach dotyczących wykonania Konwencji Genewskiej i Haskiej oraz zajmował się obroną oficerów przed niemieckim sądem polowym i interwencjami w sprawach rodzin oficerskich pozostałych w kraju. Na zbiór składa się odpis zaświadczenia z dnia 2 lutego 1945 r. podpisanego przez płk. Emila Czaplńskiego, sprawozdanie z dnia 22 kwietnia 1945 r. podpisane przez Schroedera, list do redaktora Buczaka zatytułowany *Byłem w Odrze* z datą 9 marca 1971 r. oraz dwa listy z dalszymi informacjami do redaktora Buczaka z 25 kwietnia 1972 r. i 13 marca 1976 r. Odpis poświadcza działalność prawną por. Schroede-

¹³ Ernest Heim (?-1944) - niewiele wiadomo o życiu sierżanta Heima, wszelkie ustalenia dotyczące jego osoby pochodzą z relacji jeńców, dla których był obozowym strażnikiem. Opiswany jest jako 40-latek, średniego wzrostu, pochodzący z Mazur i słabo znający język polski. Za współpracę z polskimi oficerami został skazany na śmierć. Wyrok wykonano w 1944 r. w Szczecinku.

¹⁴ Jerzy Kąkol, ps. „Bosman” - w trakcie wojny robotnik przymusowy w szczecineckiej młeczarni. Wg Jana Nowaka ps. „Skrzydło” Kąkol był emisariuszem Delegatury Armii Krajowej w Bydgoszczy. Jedną z wersji wykrycia przez Niemców „Odry” zarzuca Jerzemu Kąkolowi niezachowanie prawideł konspiracji, co spowodowało jej wykrycie i liczne aresztowania we wrześniu 1944 r. W szczecineckiej młeczarni Niemcy odnaleźli w koszu na papiery wydrukowane rozkazy lub meldunki i rozpoczęli dochodzenie zakończone aresztowaniem „Bosmana”. Dalsze losy pozostają nieznanne.

ra w Oflagu XII A Hadamar, Oflagu II D Gross-Born oraz przed Sądami Polowymi w Koblencji i Szczecinku. W sprawozdaniu autor sam przedstawia zakres swoich zadań w obozach jenieckich, opisuje sprawy polskich oficerów przed sądami niemieckimi oraz przedstawia działania jakie podjął po fali niemieckich aresztowań we wrześniu 1944 r. *Byłem w Odrze* to czterostronicowy, list w którym Schroeder przedstawia swoje kontakty z „Odrą” od momentu wtajemniczenia do organizacji przez płk. Morawskiego, poprzez konspiracyjne kontakty z feldfeblem Ernestem Heimem i aspirantem Januszem Szaybo¹⁵, do zakazu dalszej działalności rozkazem gen. bryg. Kmicica-Skrzyńskiego¹⁶. W listach z 25 kwietnia 1972 r. i 13 marca 1976 r. przedstawia w skrócie zarys organizacji „Odra” i funkcji, jakie w niej pełnili niektórzy oficerowie, opisuje swoje kontakty z radzieckimi lekarzami w Stalagu II B Hammerstein oraz działalność jaką prowadził przed wojną i po wyzwoleniu obozu.

3. Nr inwentarzowy: 150/3/HM/OJ

Autor: Jan Kubik; maszynopis, 3 strony.

Opis: list ppor. Kubika, dowódcy 4. kompanii strzeleckiej w II batalionie 3. Pułku Strzelców Podhalańskich, z działalności organizacji wojskowej w Oflagu II D, datowany na 1 maja 1971 r. Autor opisał w nim swoją funkcję jako dowódcy oddziału wykonującego podkop oraz dowódcy plutonu samoobrony. Wymieniony jest skład ścisłego dowództwa tych oddziałów oraz współpracujących oficerów. Dokładnie opisana jest relacja z wykonania tunelu, z którego jednak nigdy nie skorzystano z powodu ewakuacji obozu

¹⁵ Janusz Szaybo (1904–1944) – pochodził ze Starachowic, we wrześniu 1939 r. podchorążym walczył pod Stanisławowem. Ranny, przekracza granicę z Rumunią i przedostaje się do Francji. Po rekonwalescencji otrzymuje przydział do 1. Pułku Grenadierów Warszawy 1. Dywizji Grenadierów (dowódca gen. Bronisław Duch). Do niewoli dostaje się prawdopodobnie 17 czerwca 1940 r. i trafia do Stalagu XII A Limburg (w Hesji). Stamtąd jest przeniesiony do Stalagu II D Stargard (do końca grudnia 1940 r.) i ostatecznie do Stalagu II B Hammerstein (29 stycznia 1943 r.). Na początku września 1944 r., po dekonspiracji „Odry”, zostaje aresztowany i jest przetrzymywany w koszarach artyleryjskich w Szczecinku, gdzie jest poddany intensywnemu śledztwu. 9 października wraz z innymi zatrzymanymi oficerami zostaje przewieziony do obozu koncentracyjnego w Mauthausen. Miesiąc później, 9 listopada, wraz z grupą innych aresztowanych został rozstrzelany w obozowym krematorium.

¹⁶ Ludwik Kmicic Skrzyński (1893–1972) – generał brygady Wojska Polskiego, członek patrolu Władysława Beliny Prażmowskiego. We wrześniu 1939 r. dowódca Podlaskiej Brygady Kawalerii, wziął udział w bitwie pod Kockiem, gdzie dostał się do niewoli. Jeniec obozów w Opawie, Oflag II B Arnswalde (Choszczno) i Oflagu II D Gross-Born. Po wojnie, w Wielkiej Brytanii, aktywny działacz emigracyjny. Do śmierci mieszka i pracuje w Manchesterze.

w styczniu 1945 r. Na uwagę zasługuje informacja o „Odrze” – Kubik napisał, że nigdy w obozie o niej nie słyszał. Poświadcza to, jak dobrze była to zakonspirowana organizacja skoro nawet Jan Kubik, w początkowym okresie pełniący pod pseudonimem „Roma” funkcję adiutanta płk. Morawskiego, o niej nie wiedział.

4. Nr inwentarzowy: 150/6/HM/OJ

Autor: Stanisław Winter; maszynopis, 4 strony.

Opis: dwa listy dr med. Stanisława Wintera, lekarza i chirurga obozowego Oflagu II D Gross-Born, datowane na 1 kwietnia 1971 r. oraz 3 maja 1972 r. Opisuje on w nich swoje zadania jako lekarza obozowego, wymienia obsadę lekarską, która tam pracowała pod przewodnictwem naczelnego lekarza mjr. lek. Romana Rettingera, kontakty z feldfeblem Heimem i moment jego aresztowania. W swoich wspomnieniach zaznacza, że nie ma pewności czy obozowa organizacja konspiracyjna nosiła nazwę „Odra”.

5. Nr inwentarzowy: 1490/HM/OJ

Autor: Leon Machalewski; rękopis, 22 strony.

Opis: kapral, dowódca drużyny w 14. Pułku Piechoty, obrońca Warszawy, po kapitulacji jeniec Stalagu II B Hammerstein. Wspomnienia zaczął od opisanie swoich przeżyć jako robotnika przymusowego pod Bydgoszczą, następnie w Kurozwęczu (gm. Manowo), Żółtnicy i Sierszeniskach (gm. Szczecinek). W grudniu 1942 r. uczestniczył on w spotkaniu z osobą działającą w konspiracji wojskowej. W trakcie spotkania, wraz z kolegą, został zaprzysiężony pod pseudonimem „Śliwa” oraz mianowany dowódcą ogniwa. Na uwagę zasługuje relacja z przełomu roku 1943/1944, kiedy to otrzymał od Waclawa vel. Wilhelma Wiśniewskiego ps. „Horyzont” ulotkę o treści ściśle odnoszącej się do „Odry”, mianowicie poszukiwano autora, który napisze słowa i skomponuje *Hymn dla batalionu Odra* (pisownia oryginalna). Ulotkę podpisał „Dowódca batalionu Odra”. W styczniu 1944 r. również otrzymał odezwę – ulotkę informacyjną, w której opisywano bliskość wyzwolenia i końca wojny. Wspomnił również o kontakcie w szczecineckiej mleczarni, która była rzeczywistym punktem kontaktowym „Odry”. Na kolejnych kartach wspomnień przedstawia działanie „ogniwa” jako podstawionej jednostki konspiracyjnej oraz zadania, jakie miał powierzone: sporządzenie szkicu terenu potrzebnego do wykonania mapy, sporządzenie spisu uprzęży i koni do zarekwirowania, sporządzenie spisu Niemców przeznaczonych do izolowania, gromadzenie broni, kolportaż prasy i odbiór zrzutów. Do materiału dołączony jest odręczny szkic rejonu Szczecinka i Żółtnicy.

6. Nr inwentarzowy: 1491/HM/OJ

Autor: Marian Kobus; rękopis, 14 stron.

Opis: autor wspomnień przedstawił swoje pierwsze miesiące od października 1939 r., kiedy był przemieszczany w grupie jeńców z jednego miejsca na drugie. Problemem we wspomnieniach jest częsty brak podawania nazw miejscowości, trudno wtedy odnieść materiał wspomnieniowy do konkretnych miejsc na mapie. W lipcu 1940 r. rozpoczęła się akcja zwalniania jeńców i kierowania ich do pracy w rolnictwie. Po namowie jednego z podoficerów postanowił zgłosić się do pracy. Otrzymał przydział do Raciniewa (gm. Czarne), gdzie miał odnaleźć st. strz. Madeja z 24. Pułku Piechoty, ostrzec go oraz dostarczyć pieniądze i dokumenty niezbędne do ucieczki. Tym zadaniem został wprowadzony w działalność konspiracyjną, niezwiązaną jednak jeszcze z „Odrą”. W grudniu 1942 r. został aresztowany pod zarzutem sabotażu, pomimo trzymiesięcznego aresztu i przesłuchań, nie udało się udowodnić mu winy. Po okresie aresztowania, wiosną 1943 r. trafił do pracy w młynie Jeziernik (gm. Rzeczenica), gdzie poznał Leona Hamerskiego, Bronisława Szczepańskiego, Jana Bruskiego i Edwarda Kozioła. W sierpniu 1943 r. poprzez Hamerskiego poznał „majora Skrzydło” (pisownia oryginalna). W trakcie spotkania z nieznanym mu wtedy Janem Nowakiem złożył wraz z kolegami Szczepańskim i Bruskim przysięgę jako członek organizacji wchodzącej w skład „Batalionu Jotan” (pisownia oryginalna). Nowak nakreślił dowódcy grupy Hamerskiemu zadania do wykonania: naniesienie na dostarczone podkłady dokładnego położenia bunkrów i okopów na południe od Dyminka, wzdłuż jezior do Szczecinka. Oprócz zlokalizowania bunkrów, należało je dokładnie zbadać wewnątrz. Materiał po wykonanym zadaniu trafił do Chojnic. Interesująca jest relacja kończąca wspomnienia zawarta na trzech ostatnich stronach. Zaczyna się we wrześniu 1944 r. i dotyczy dekonspiracji „Odry” oraz dalszych losów Mariana Kobusa, kiedy to dostaje rozkaz ucieczki i przedostania się grupą do Borów Tucholskich.

7. Nr inwentarzowy: 1492/HM/OJ

Autor: Zenon Myszka; rękopis, 15 stron.

Opis: łącznik „Odry”, pseudonim „Jeleń”, znał osobiście Leona Hamerskiego i Mariana Kobusa. Wspomnienia podzielone są na trzy części. Pierwsza część, złożona z siedmiu stron, opisuje zadanie, jakie Myszka otrzymał od Hamerskiego. Wykorzystując kilka dni urlopu, miał dotrzeć na dworzec kolejowy w Chojnicach i na peronie przekazać łącznikowi dokumenty, które miał schowane w kielbasie. Łącznika w Chojnicach miał rozpoznać po tym, że będzie ubrany w mundur niemieckiego kolejarza, zaś w lewej

ręce będzie trzymał gazetę „Völkischer Beobachter”. Zadanie udało się wykonać, w pociągu z Człuchowa do Chojnic spotkał umówionego kolejarza i przekazał materiały. Po powrocie spotkał się z Hamerskim, który poinformował go, że w kielbasie były plany umocnień Wału Pomorskiego. Druga część to relacja, w której Myszka otrzymał zadanie przeprowadzenia łącznika z miejscowości Łęknica do Jezioraka. Trzecia zaś przedstawia wydarzenia w małej wsi Asmus, gdzie Niemcy wpadli na trop działalności konspiracyjnej „Gryfa Pomorskiego” współpracującego z „Odrą”. Ostatnie trzy strony to zbiór notatek spisanych 21 kwietnia 1972 r. Z powodu nieczytelnego pisma odręcznego materiał ten nie doczekał się jeszcze odczytania i ponownego spisania.

8. Nr inwentarzowy: 1493/HM/OJ

Autor: Józef Wyszeccki vel. Wysocki¹⁷; rękopis, 7 stron.

Opis: żołnierz 1. batalionu 1. Morskiego Pułku Strzelców z Wejherowa. Jego wspomnienia zatytułowane *Moje wspomnienia z czasów okupacji* zostały spisane w 1976 r. i stanowią załącznik listu do redaktora Buczaka. Relacja zaczyna się od otrzymania powołania Wyszecckiego w dniu 24 sierpnia 1939 r. do stawienia się w jednostce w Wejherowie. Dalej opisuje walki wrześniowe w obronie Kępy Oksywskiej oraz dostanie się do niewoli w dniu 14 września 1939 r. Następnie, wraz z innymi jeńcami, trafił do Stalagu II B Hammerstein. Zimą 1940 r. zgłasza się do pracy i trafia do wsi Bischofthum (Biskupice, gm. Biały Bór). Poznaje tam Jana Nowaka ps. „Skrzydło” i przystępuje do „Odry” pod pseudonimem „Grom”. W batalionie pełni funkcję kwatermistrza. Na uwagę zasługuje zapis przysięgi z końca 1941 r.: „Przysięgamy na wierność i posłuszeństwo naszej Ojczyźnie i Organizacji Odra że będziemy strzec tajemnicy wojskowej i organizacji i walczyć z okupantem, aż do ostatecznego zwycięstwa” (pisownia oryginalna). Szeroko opisuje zadania, strukturę „Odry” i zasięg kontaktów w najbliższej okolicy. Dokładnie relacjonuje powstanie sztandaru, w które zaangażowany był jego ojciec (przywiózł materiał na sztandar i opaski) oraz jego żona (Franciszka Wysocka) wraz z koleżanką Heleną Wierzbicką. Wspomina, że najwięcej pracy organizacja miała od 1943 r., kiedy postawiono sobie zadania: zorganizować broń z Przechlewa, szkolić sanitariuszy, organizować drużyny bojowe, sabotować pracę w gospodarstwie (m.in. wylewać mleko dolewając wody, kraść jajka) oraz ustalić, który niemiecki gospodarz posia-

¹⁷ Zapewne błąd w zapisie spowodowany niedokładnym pismem autora wspomnień. Jan Nowak w książce *Kryptonim „Odra”* wymienia w Biskupicach Józefa Wysockiego ps. „Grom”.

da broń i jakiego typu. Dalej opisuje już wydarzenia z września 1944 r., kiedy dokonano aresztowań w Biskupicach. Następnie został przewieziony na przesłuchanie do Szczecinka i Potulic, skąd ostatecznie trafił do obozu koncentracyjnego Mauthausen, gdzie doczekał się wyzwolenia przez wojska amerykańskie i powrócił do Polski.

9. Nr inwentarzowy: 1495/HM/OJ

Autor: Kazimierz Itrych; rękopis, 6 stron.

Opis: rękopis trudny do odczytania, składa się z trzech listów do redaktora Buczaka datowanych na 20 września i 18 grudnia 1973 r. oraz 15 stycznia 1974 r. Dodatkowo dołączone są niedatowane, dwustronicowe notatki. Itrych jako robotnik przymusowy pracował w Turowie (gm. Szczecinek). Wstąpił do „Odry” w maju 1941 r. obierając sobie pseudonim „Igło”. Nastąpiło to zapewne za namową starszego brata Feliksa Itrycha¹⁸. W swojej relacji wymienia w formie spisu znanych mu konspiratorów, podając imię, nazwisko, pseudonim oraz miejsce pobytu. Opisuje kontakt z „Bosmanem” w Szczecinku i swoje zadania jako łącznika. Aresztowany we wrześniu 1944 r. w Szczecinku. Był przesłuchiwany przez Gestapo, które jednak nie powiązało go z „Odrą”. Mimo to został wywieziony do obozu koncentracyjnego Mauthausen-Gusen¹⁹.

10. Nr inwentarzowy: 1496/HM/OJ

Autor: Teofil Pawlik; rękopis, 2 strony.

Opis: jednokartkowy list pt. *Znam żołnierzy Odry*. List zaczyna się od podania przyczyn znalezienia się w okolicy Człuchowa. Trafił tu na wymianę za schorowanego ojca, jeńca Stalagu II B Hammerstein. W relacji Pawlik przedstawił jak mając w 1943 r. 18 lat dołączył na zaproszenie Bronisława Urbańskiego do konspiracji. Do jego zadań należało: rozpoznać jaką ilość broni palnej i amunicji dysponują cywilni Niemcy oraz znalezienie sposobu na jak najszybsze jej zniszczenie w razie potrzeby. W następnym akapicie przedstawia wydarzenia z sierpnia i września 1944 r. W momencie wybuchu Powstania Warszawskiego otrzymali rozkaz podwyższonej gotowości bojowej, jednak do żadnej akcji nie doszło. Wspomina aresztowania z września 1944 r., obawy przed aresztowaniem oraz plan, że w przypadku

¹⁸ Feliks Itrych – pochodził z Sulęcyna na Kartuzach. Podobno był zawodowym oficerem, nie ma to jednak potwierdzenia w źródłach. Jako konspiracyjny dowódca batalionu „Świt” współpracował z Gryfem Pomorskim i bydgoską placówką Armii Krajowej. Organizacyjnie podporządkowany Batalionowi „Odra” Jana Nowaka. Zginął w Mauthausen 11 stycznia 1945 r.

¹⁹ Filia niemieckiego obozu koncentracyjnego Mauthausen.

zagrożenia ucieknie w Bory Tucholskie. Na koniec wymienia „swoją” trójkę z „Odry”: Bronisław Urbański, Jan Rojek i Stanisław Wachowski.

Opisy zbiorów nie wpisanych do inwentarza

1. Były numer inwentarzowy: MK/HM/R/19

Autor: Stanisław Światła; rękopis, 1 strona

Jest to jednostronicowy list z 28 kwietnia 1975 r. do redakcji „Głosu Koszalińskiego” i redaktora Buczaka, w którym autor zwraca uwagę na to, że wysłał już wcześniej (październik 1974 r.) list do redakcji, zawierając w nim fragmenty wspomnień „z czasów organizacji „Ruchu Oporu” w powiecie szczecineckim – oddziałów „Odra” i współpracy z polskimi oficerami jeńcami w Gross-Born, lecz nie otrzymał żadnej odpowiedzi”²⁰. W kolejnych zdaniach listu, Światła potwierdza swoją oraz kolegów kombatantów zrzeszonych w ZBOWiD, chęć pomocy przy szerszym opracowaniu zagadnienia ruchu oporu na Pomorzu Środkowym.

2. Były numer inwentarzowy: MK/HO/R/15

Autor: Władysław Kubicki (?); rękopis, 2 strony.

Rękopis w formie notatki zatytułowanej „Zamenta”. Styl pisma trudny do odczytania, co może sugerować, że była spisana przez redaktora Buczaka w trakcie wywiadu z W. Kubickim. Odczytane fragmenty zawierają informacje o Bornym Sulinowie, miejscowości Czarne oraz systemie trójkowym, co można połączyć z systemem konspiracyjnym w tych dwóch obozach.

3. Były numer inwentarzowy: MK/HO/R/13

Autor: Maksymilian Hamerski, rękopis, 3 strony.

List Maksymiliana Hamerskiego z dnia 18 stycznia 1976 r., brata Leona Hamerskiego pseudonim „Ziarno”, „Jotan”, dowódcy kompanii „Quinta” Batalionu „Odra”. Autor przedstawia w liście historię brata Leona, urodzonego 14 lutego 1915 r. w Lubniu, pow. Chojnice. Szkołę podstawową i zawodową ukończył w Brusach, następnie rozpoczął pracę w stolarni jako czeladnik. W 1937 r. Leon Hamerski został powołany do odbycia zasadniczej służby wojskowej w 62. Pułku Piechoty w Bydgoszczy. W trakcie służby postanawia zostać zawodowym żołnierzem. Otrzymuje skierowanie do szkoły podoficerskiej, po ukończeniu której mianowano go kapralem

²⁰ List Stanisława Światła do redakcji Głosu Koszalińskiego z dn. 28.04.1975 r. Zbiory Działu Historycznego, Muzeum w Koszalinie, s. 1.

zawodowym. W trakcie wojny przechodzi szlak bojowy 62 PP ze składu 15. Dywizji Piechoty, od „przedmościa bydgoskiego”, przez bitwę nad Bzurą, Puszcze Kampinoską, aż do obrony Warszawy. Po kapitulacji stolicy dostaje się do niewoli i zostaje przetransportowany do obozu w Skierniewicach. Tam „Niemcy zwalniali jeńców pochodzących z Pomorza, Śląska i poznańskiego z poleceniem zgłoszenia się w swoich miastach powiatowych. [...] Stąd jednych wywozili do pracy do nieznanymi miejscowości, zabierani też byli do prac przez Niemców miejscowych [...]. Brat (Leon Hamerski) został wywieziony do miejscowości Jeziernik pow. Człuchów, gdzie pracował w młynie”²¹. Następnie przytacza opis obowiązków brata jako młynarza i wyznaje, że brat nie wtajemniczał go w sprawy konspiracyjne. Interesujący jest przedostatni akapit, w którym pisze o zadowoleniu jakie dało mu ukrycie brata wraz z kolegami. Zapewne jest to efekt rozbicia „Odry” jesienią 1944 r., kiedy to Leon Hamerski uciekł z Jeziernika w Bory Tucholskie. Do Jeziernika wrócił po wojnie, tam też zginął tragicznie na pobliskim jeziorze Bielsko w 1948 r.

4. Były numer inwentarzowy: MK/HO/R/11

Autor: Stefan Adamowicz; rękopis, 6 stron.

Wspomnienia robotnika przymusowego wywiezionego w 1942 r. do Szczecinka i przydzielonego do pracy w zakładzie remontu maszyn rolnych. Z powodu niedożywienia zwrócił się z prośbą do niemieckiego urzędu zatrudnienia o przeniesienie do pracy na roli. Skierowano go do miejscowości Biskupice, gdzie pracował do lutego 1945 r. Tam zetknął się z członkami Batalionu „Odra”. Nie został jednak zaprzysiężony, ponieważ nie miał ukończonych 18 lat, czego dowiedział się dopiero po wojnie od Leona Hamerskiego z pobliskiego Jeziernika. Mimo to przygotowywano go do przyszłego wstąpienia do organizacji. Prowadzono z nim pogawędki o partyzantce w kraju i pokazano amunicję. Autor stwierdza, że takie praktyki miały na celu sprawdzenie jego i jego reakcji. Dalej pisze o spotkaniu z Janem Nowakiem ps. „Skrzydło” oraz o organizowanych w Biskupicach i Białce potańcówkach dla robotników przymusowych. Więcej o działalności organizacji konspiracyjnej dowiedział się dopiero po wojnie od Leona Hamerskiego. Na kolejnych stronach opisuje aresztowania z początku września 1944 r. i swoje losy w lutym 1945 r., kiedy to został zmuszony do ucieczki na północ. Udało mu się jednak uciec spod „opieki” swojego bauera i próbował powrócić do Biskupic. Po drodze został zatrzymany przez Armię Czerwoną i skierowany do pracy. Tak doczekał końca wojny. Osiedlił się w miejscowości Stępień (pow. szczecinecki).

²¹ List Maksymiliana Hamerskiego, bez podanego odbiorcy, z dn. 18.01.1976 r. Zbiory Działu Historycznego, Muzeum w Koszalinie, s. 2.

W 1946 r. pojechał do Biskupic, gdzie spotkał się z osiedlonym tam Polakiem. Ten pokazał mu „parę opasek biało-czerwonych z wyhaftowanym napisem BATALION ODRA oraz wyhaftowany na czerwonym płótnie orzeł polski w który tkwiła jeszcze w niedokończonej koronie igła z nicią”²². Wspomniany niedokończony sztandar ponownie ujrzał światło dzienne dopiero w 1975 r., kiedy to autor rękopisu wraz z Józefem Wysockim przekazali obiekt do koła ZBOWiD-u w Białym Borze²³.

5. Były numer inwentarzowy: MK/HO/R/9

Autor: Franciszka Wysocka; rękopis, 8 stron.

List oraz osobne wspomnienia z czasów okupacji są adresowane do redaktora Buczaka z data dzienną 15 lutego 1976 r. Franciszka Wysocka była żoną Józefa Wysockiego i autorką wyhaftowanego sztandaru Batalionu „Odra”. W liście przedstawia historię wyszywania sztandaru, jego dokładny opis oraz towarzyszące jemu dziesięć biało-czerwonych opasek, o których wspominał Stefan Adamowicz. Sześciostronicowe wspomnienia z czasów okupacji zaczynają się 24 sierpnia 1939 r., kiedy to mąż Franciszki – Józef, dostał kartę mobilizacyjną do 1. Morskiego Batalionu Strzelców w Wejherowie. Następnie wspomina wkroczenie Niemców do Gdyni i wywiezienie jej z dzieckiem za Warszawę, gdzie pracowała na gospodarstwach. Otrzymała wtedy kartkę od męża, że znajduje się w obozie jenieckim w Gross-Born. W 1942 r., po rozmowie z mężem, postanawia wyjechać na roboty do Niemiec, najpierw do Szczecinka, a następnie do męża do Biskupic. Poznaje tam Jana Nowaka oraz pozostałych Polaków zatrudnionych w Biskupicach. Wspomina zaprzysiężenie do „organizacji Odry”, które wraz z Heleną Kużyuńską złożyły przed Nowakiem ps. „Skrzydło”. Oprócz przygotowywania sztandaru i opasek, szkolona była na sanitariuszkę. Najtragiczniejsze wspomnienia dotyczą jej pracy u esesmana gospodarza Tistenberga, który prowadził również karczmę. Codziennie trafiała na przesłuchania do swojego gospodarza, który wraz z kolegami, bił ją gumami, kopał, straszył obozem koncentracyjnym oraz wybił wszystkie zęby. Mimo wszystko wieczorami nadal pracowała nad sztandarem i opaskami. Jesienią 1944 r. rozpoczynają się aresztowania, 1 września aresztowany zostaje Jan Nowak, 8 września przyjechali Niemcy po jej męża oraz kilku innych kolegów. Mężowi udało się ukryć, jednak po trudnej rozmowie z Franciszką postanowił oddać się w ręce Gestapo, które ostatecznie

²² List Stefana Adamowicza, bez podanego odbiorcy, z dn. 27.01.1976 r. Zbiory Działu Historycznego, Muzeum w Koszalinie, s. 5.

²³ Obecnie sztandar znajduje się w zbiorach Muzeum Oręża Polskiego w Kołobrzegu. Natomiast biało-czerwone opaski zaginęły przed 1975 r.

wywiozło go do obozu koncentracyjnego w Mauthausen. 18 września 1944 r. została wywieziona z Biskupic do Gwdy Wielkiej blisko Szczecinka, gdzie pozostała do lutego 1945 r., następnie trafiła na inne gospodarstwo w okolicy Miastka, spędziła tam tylko tydzień. Pod Miastkiem również doczekała się wyzwolenia. 20 maja 1945 r. przyjeżdża do teściów, którzy opiekowali się przez ten czas jej synem. 28 maja z obozu powraca Józef.

6. Były numer inwentarzowy: MK/HO/R/6

Autor: „Aleksandrowicz”; rękopis, 2 strony.

List kobiety ukrywającej się pod pseudonimem „Aleksandrowicz” do redaktora Buczaka. „Aleksandrowicz” pracowała w Czarnym, tam również pełniła rolę łączniczki pomiędzy obozem jenieckim a punktem kontaktowym w Chojnicach. Nie pamięta nazwiska osoby która wprowadziła ją do konspiracji, zapamiętała tylko, że posiadał stopień majora. Tekst miejscami nieczytelny.

7. Były numer inwentarzowy: MK/HO/R/2

Autor: Józef Nalewczyński; maszynopis, 3 strony oraz 2 zdjęcia.

Kwestionariusz osobowy z życiorysem wysłany do redaktora Buczaka z dnia. 15 lipca 1972 r. Nalewczyński w trakcie wojny był w Warszawie i pracował przy wznoszeniu barykad oraz kopaniu okopów. W październiku 1939 r. został wysłany na roboty przymusowe do fabryki samolotów w Magdeburgu. Wspomina o tamtejszych ciężkich warunkach żywieniowych i sanitarnych. Interesującym epizodem jest rana jaką otrzymał w trakcie alianckiego nalotu na fabrykę. Wspomina o działającej w obozie organizacji ruchu oporu która nosiła kryptonim „Odra” i miała za zadanie uprawianie małego sabotażu tzn.: uszkodzaniu produkowanych części i sprzętu lotniczego. Z treści życiorysu nie wynika, że „Odra” z Pomorza Środkowego i „Odra” z Magdeburga to tożsama organizacja. Możliwe, że Nalewczyński, kiedy odczytał w gazecie ogłoszenie o zbieraniu wspomnień członków „Odry”, połączył te dwie organizacje i wysłał w odpowiedzi swój kwestionariusz.

8. Były numer inwentarzowy: MK/HO/R/1

Autor: Krystyna Kreutzinger; maszynopis, 1 strona.

List żony por. Maksymiliana Kreutzingera²⁴ do redaktora Buczaka, z dnia

²⁴ „Maksymilian Kreutzinger, założyciel i przewodniczący koła leśników w oflagach Arnswalde i Gross-Born. [...] Głównym zadaniem, jakie przypadło w udziale por. Maksymilianowi Kreutzingerowi, było w powiązaniu z zajęciami w kole leśników odrysowanie dostarczonych map wojskowych tych terenów i przechowywanie ich” Zob. T. Skowronek, *Nie zapomnieli... Działalność leśników w niemieckich oficerskich obozach jenieckich w czasie drugiej*

21 marca 1973 r., w którym potwierdza ustalenia z wcześniejszej korespondencji. Wymienia męża jako członka organizacji „Odra” oraz założyciela koła leśników, w którym wykładał swoją specjalność – urządzenie lasów.

Omawiane powyżej materiały, mimo skromnych rozmiarów, stanowią cenne źródło do badań nad historią ruchu konspiracyjnego na Pomorzu Środkowym w trakcie II wojny światowej. W wyniku kwerendy ustalono, że podobny zbiór wspomnień znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu Pomorskiego w Słupsku i jest spuścizną Stacji Naukowo-Badawczej słupskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego. Kolejne archiwa dotyczące „Odry” znajdują się między innymi w zasobach Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Szczecinie, Muzeum Oręża Polskiego w Kołobrzegu czy Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej w Toruniu.

Należy wspomnieć, że, autentyczne archiwalia czy zabytki wytworzone przez „Odrę” zachowały się w szczątkowej liczbie, np. wspomniany wcześniej sztandar organizacji stanowi materialny dowód na poważnie rozwiniętą konspirację. Skala zagrożenia, jakie niosła „Odra” dla zaplecza niemieckiego frontu jesienią 1944 r., była bardzo duża. Jeśli nie doszłoby do dekonspiracji i aresztowań, to interesująco przedstawiała się planowana, zbrojna akcja robotników przymusowych i jeńców mająca na celu wyzwolenie lokalnych obozów i nawiązanie łączności z atakującą od wschodu, w styczniu 1945 r. Armią Czerwoną.

Na szczególną uwagę zasługuje zakonspirowanie „Odry” i efekty jej działalności wywiadowczej. Autorzy wspomnień wyraźnie zaznaczają, że należeli do jakiejś organizacji, ale nie znali nawet nazwy lub że brzmiała ona „Odra”, a konspiracyjnych kolegów i koleżanki znali tylko z własnego ogniw. Do jednego z najważniejszych osiągnięć organizacji należało rozpoznanie jednego z odcinków umocnień Wału Pomorskiego. Można tylko domniemywać na ile te materiały wywiadowcze okazały się pomocne do przełamania i zdobycia tych umocnień oraz jak bardzo Polska Armia Podziemna „Odra” wpłynęła na zwycięstwo na Pomorzu zimą 1945 r.

Streszczenie

Artykuł przedstawia zasób źródłowy dotyczący Polskiej Armii Podziemnej „Odra” w zbiorach Działu Historycznego Muzeum w Koszalinie. PAP „Odra” była zakonspirowanym ruchem oporu wśród robotników przymusowych i jeń-

ców wojennych na Pomorzu Zachodnim w czasie II wojny światowej. Na zbiór składa się osiemnaście relacji członków ruchu oporu lub ich bliskich, spisanych w formie listownej i wspomnień. Cały zbiór powstał w latach siedemdziesiątych i jest fragmentem materiału zbieranego przez redaktora „Głosu Koszalińskiego” Eugeniusza Buczaka. Każda z przedstawionych w artykule relacji posiada opis, który zawiera: imię i nazwisko autora, liczbę stron, format zapisu, streszczenie treści, numer inwentarzowy oraz – jeśli udało się to ustalić – krótki biogram autora.

SŁOWA KLUCZOWE: dokumenty, Polska Armia Podziemna „Odra”, Muzeum w Koszalinie, jeńcy wojenni, obozy jenieckie, konspiracja, robotnicy przymusowi, Pomorze

Summary

The article presents a resource about the Polish Underground Army „Odra” in the collections of the Historical Department of the Koszalin Museum. PUA „Odra” was an undercover resistance movement among forced laborers and prisoners of war in Western Pomerania during World War II. The collection consists of eighteen reports by members of the resistance movement or their relatives, written down in the form of letters and their memories. The entire collection was written in the 1970s and it is a part of the material collected by the editor of „Głos Koszaliński” Eugeniusz Buczak. Each of the testimonies presented in the article has a description, which includes: the name of the author, the number of pages, the format of the record, a summary of the content, inventory number and, if it could be determined, a short biography of the author.

KEY WORDS: documents, Polish Underground Army „Odra”, Museum in Koszalin, prisoners of war, prisoners of war camps, conspiracy, forced laborers, Pomerania.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej w Toruniu

- Poza Pomorzem, Szczecinek „Odra”, Nowak Jan ps. „Skrzydło”, sygn. M-816/1507 Pom.
- Szczecinek-Chojnice „Odra”, Hamerski Leon ps. Jotan”, sygn. M:1518/2420 Pom.

Literatura

Bojar-Fijałkowski G., *Losy jeńców wojennych na Pomorzu Zachodnim i w Meklemburgii 1939–1945*, Warszawa 1979.

Miniewicz J., Perzyk B., *Wał Pomorski*, Warszawa 1997.

Nowak J., *Kryptonim Odra*, Warszawa 1986.

Komorowski K., *Polska Armia Podziemna „Odra”*, [w:] *Pomorskie organizacje konspiracyjne (poza AK) 1939–1945. Materiały sesji naukowej w Toruniu w dniach 6–7 listopada*

1993 r., Toruń 1994.

Skowronek T., *Nie zapomnieli... Działalność leśników w niemieckich oficerskich obozach jenieckich w czasie drugiej wojny światowej*, Warszawa 2004.

Zientarski A., *Represje Gestapo wobec polskich robotników przymusowych na Pomorzu Zachodnim 1939–1945*, Koszalin 1979.